

Karl Gervin

BARN I MIDDELALDER-OSLO

Denne teksten er et supplement til min nye bok *VANDRING I MIDDELALDER-OSLO*, som kan kjøpes hos alle bokhandlere.

Pax Forlag, 2024

Hftet, 118 sider, kr 299

TIL SIDE 7: VI NÆRMER OSS BYEN

Middelalderen varte lenge, og alle steder var dette en tid med mange endringer. Også i Norge var det viktige forskjeller mellom borgerne i byene og de 95 prosent av befolkningen som var bønder, det var ulikheter mellom sosiale lag, og ikke minst mellom gutter og jenter.

Det moderne synet på barn i middelalderen har endret seg. Lenge fant forskere lite, og de konkluderte med at barn ikke fikk mye oppmerksomhet og ofte ble behandlet som voksne. I dag er det vekt på at mye er funnet.

Gregor av Tours omtaler på 500-tallet en hungersnød som «rammet barn først av alle ... de var oss så kjære, vi vernet dem først». På 1000-tallet skrev Anselm av Canterbury om barns behov for «kjærlig godhet fra andre, for mildhet og barmhjertighet». Senere er det mange biografier og beskrivelser av barndommen, det er manualer for oppdragelse, og for eksempel råd om hvordan man lærer å lese.

Men det er bevart få norske dokumenter fra middelalderen sammenlignet med andre land, og materialet derfra må brukes med forsiktighet hos oss, for vi var på mange måter annerledes og i verdens utkant.

TIL SIDE 13: FRANSISKANERKLOSTERET

Frans laget den første julekrybben – med en levende baby og en okse og et esel. Disse dyrene ble en fast ingrediens i krybbene som det etter hvert ble mange av, og profeten Jesaja i Det gamle testamente sier at en okse kjenner sin eier og et esel sin eiers krybbe.

Frans skildret hvor vakker naturen er. I 1979 ble han skytshelgen for økologi og for dem som arbeider med dette. Hans *Solsang* er nr. 281 i Norsk Salmebok – Takk Gud for alle ting.

En annen fransiskaner var Bartholomeus Angelicus, som skrev om mange emner – og blant annet om barn. Han sier de bør fødes i mørke rom som ligner mors mage og han gir råd om nyfødtes første tid.

Etter fødselen ble de reivet – pakket fast inn, slik at bare hodet var synlig. Tanken var å roe barnet, holde det varmt, få armer og ben til å utvikle seg rette, og beskytte det mot varme og dyrene som det var mange av i en middelalderby.

Senere kunne livet kunne inndeles i syv perioder, og det vanligste for barn var de første tre: Fra fødselen til de var syv år gamle, så fra syv til 12 for jenter og 14 for gutter, og så opp til 21.

Rundt en tredjedel døde i løpet av sitt første leveår, og bare halvparten opplevde å bli fem år gamle. De som kom opp i årene kunne bli gamle.

TIL SIDE 19: CLEMENSKIRKEN

Starten på livet i denne verden og kirketilhørigheten var dåp, som helst skjedde innen en uke etter fødselen. Da fikk også barnet et navn, uten at dette hadde noe med selve dåpen å gjøre.

Var det fare for at barnet ikke ville leve, kunne det foretas en nøddåp. Da holdt det å la barnet få vann på hodet, mens den som døyte sa «Jeg døyper deg i navnet til Faderen, Sønnen og Den hellige ånd.»

Det har ofte vært dåpshandlinger, for det var vanlig med mange barn i en familie. På alle bilder er dåpsbarnet nakent, og siden det ble foretatt full neddykking er døpefontene fra middelalderen dype. Vannet ble gjerne beholdt så lenge det var rent nok.

Like vest for Clemenskirken lå Nikolaikirken. Under arbeidet med en jernbanelinje ble ruinen avdekket, men den er nå borte. Nikolas var biskop og med på kirkemøtet i Nikea i 325, som blant annet utformet trosbekjennelsen som Den norske kirke bruker på høytidsdager. Nikolas' egen festdag er 6. desember.

Han var helgen for sjøfolk og viste omsorg for fattige. Ikke minst var han barnas skytshelgen, og man fortalte at han en gang ga tre fattige piker medgift, slik at de kunne bli gift. Dette ble grunnlaget for at man ga gaver til barn i desember, og slik ble Nikolas til den amerikanske Santa Claus.

TIL SIDE 25: KONGENS BORG OG KONGENS KIRKE

Kirkeretten fastslo at Mariakirken ved kongens borg var et kapell, men det var viktig at dette Gudshuset var viet Jesu mor. Hun var redskapet da Gud ble menneske og verdenshistorien skiftet retning. Hun var et forbilde som hengiven mor også, og kvinnene kunne identifisere seg med henne.

Det ble fortalt at den hellige Elisabeth (som levde på 1200-tallet) en gang hjalp Maria å bade Jesusbarnet, som begynte å leke «slik som barn gjør». Etterpå «satte hun ham på fanget, og begynte å leke med ham slik mødre pleier».

Historien om prinsesse Ingeborg forteller om en tidlig forlovelse, og hun var ikke gammel da hun ble gift og fikk sitt første barn. Ikke minst i overklassen var å gifte bort kvinner en måte å sikre allianser på.

De syv fagene på skolen ved Mariakirken henger sammen med at syv var tallet som bandt jord og himmel sammen, og fremdeles er det mange som har en adventsstake med syv lys: Guds tall er tre siden Gud er trefoldig. Jordens tall er fire, og vi snakker fremdeles om de fire himmelretninger og verdenshjørner.

Men dannede mennesker i middelalderen var klar over at jorden er rund. Sankt Bernard sa at man kunne gå rundt jorden slik en flue kan gå rundt et eple. I Kongespeilet forklarer faren en gutt flere steder om hva jordklodens form har å si for mange forhold.

TIL SIDE 33: KONGENS BY?

I løpet av middelalderen ble Norge og Oslo gjennomregulert av Landsloven og Byloven, som grep inn på mange områder. Dessuten var det forskrifter som styrte livet for voksne og barn.

Kongen har for eksempel kommet med en retterbot om klær og nymotens luksus. Det er ikke lov å gå med skråttskårne og tettsittende klær og sy sammen ulike tøyestykker i et sjakkemønster. Det er også forbudt for menn å gå med mynter og medaljer sydd inn i tøyet, for kongen mener det er fullstendig tilstrekkelig at man går kledd som han selv.

Men kirken preger mye av byens liv: Med sakramentene følger den borgerne fra vugge til grav. Lenge var det usikkerhet om hvor mange det er av dem, men kirkemøtet i 1215 fastslo at det er syv – dåp, konfirmasjon, skrifte, nattverd, siste olje, ekteskap og vigsel til kirkelige stillinger.

Alle skulle overvære en messe ofte, og alle skulle skrifte og motta nattverdens sakrament iallfall en gang hvert år og gjerne før påskefeiringen. Det var detaljerte forskrifter for langfasten før denne høytiden og hver fredag – og det ble tatt for gitt at dette gjaldt barn også.

Det var forbudt å sette barn (som for eksempel hadde store skader ved fødselen) ut i ødemarken for at de skulle dø der. Når man gikk ut av dette liv, ble man begravd på kirkens grunn.

TIL SIDE 37: BYENS HAVN

Vinterstid var fjorden regelmessig tilfrosset, og isen kunne brukes til skøyting med islegger. Allerede i jernalderen brukte man leggbein fra kuer og hester som ble bundet til føttene med hull som var boret eller naturlige. Siden isleggene ble slipt flate på undersiden, var det vanskelig å bevege seg fremover med bena, og man brukte staver. Nede på kontinentet begynte man å bruke skøyter i middelalderen.

Barn har vært fascinert av trafikken på isen, for det var enklere å ferdes der enn på en landevei, for eksempel sydover til Neset innerst i Bunnefjorden.

Også om sommeren må havneområdet ha tiltrukket seg mange barn, og ikke minst gutter. De har fisket, for det var mye fisk i fjorden. Her var skip fra fremmede land og mange lukter – og kanskje noen oppgaver å tjene en slant på.

Mange aktiviteter har ikke satt spor etter seg, men i Oslo er det funnet barkbåter – det er gravet frem en som er 15 cm lang i Bergen. Langs stranden fant man drivgods og skjell som kunne brukes til mange slags leker.

Noen kan ha dristet seg til å svømme: Platon mente at å ikke kjenne til svømming var et sikkert tegn på uvitenhet. Hos oss er svømming avbildet på helleristninger fra 9-8 000 f.Kr. For vikingene ser dette ut til å ha vært en konkurranseidrett. Kongespeilet (som er skrevet 'for alle' og gir råd om mange ting) nevner svømming i forbifarten, og tar aktiviteten liksom for gitt.

En middelaldersk lærebok for krigere anbefaler at de kan svømme for å unngå en fiende. Noen var redde for at svømming kunne spre pest og sykdommer.

TIL SIDE 43: KLOSTERET PÅ HOVEDØYA

En av de mest kjente brødrene i cistercienserordenen var Aelred. Han skrev mye, og blant annet en liten bok om «Da Jesus var 12.» Her tok han fatt i evangelieteksten om familiens besøk i Jerusalems tempel, og hvordan Jesus ble der da de andre dro tilbake til Nasaret. Et poeng var å vise hvor klar gutten var på sin identitet og tilhørighet.

I Hovedøyklosteret har det ikke vært barn, siden man måtte være atten for å tre inn. Men i klostergården er det funnet en grav med blant andre to barn. Vi vet ikke hvorfor de ble gravlagt her, men det kan ha vært barn av klosterets velgjørere eller at det ble betalt for å legge dem her.

Etter reformasjonen overtok staten Hovedøya. Under et kongebesøk i Oslo skulle majesteten beskjeftiges, og det ble satt ut småvilt som kongen kunne jakte på. Da han kom dit ut, var imidlertid dyrene forsvunnet, og dette minner om eventyret der kongens harer blir helt borte da Per og Pål skulle gjete dem.

TIL SIDE 49: KONGENS NYE FESTNING

Byggingen krevde mange forberedelser og tok lang tid, og ikke minst gutter har fulgt med på arbeidene og sikkerhetstiltakene.

Noen steiner istiden hadde lagt igjen kunne kløyves på stedet, men andre måtte hentes lengre unna. Om sommeren laget man gjerne slisser i fjellet som ble sprengt ut vinterstid av is som tar større plass. Mørtel til å binde stenene i et byggverk sammen besto blant annet av kalk, som ble brent og deretter lagret underjordisk i helst syv år. Middelalderbygninger er ofte oppført med kistemurer, som vil si at det er pent hugde stener ytterst og rubbel og bit inni. Man kunne ikke mure for høyt hver dag, for da ville steinene gli ut.

Når gutter lekte, var det ofte etterligninger av de voksnes komplekser. I Oslo er det funnet økser og sverd, spyd og piler og bue – alt for barn.

Norsk språkbruk skilte ikke mellom idrett og spill. Et populært brettspill var Hnefatafl – av det gammelnorske ordet for hnefa = neve. Dette var et kampspill der poenget var å ta eller forsvare en borg.

TIL SIDE 53: HVORDAN FOLK FLEST HAR DET

I det daglige var det vesentlige forskjeller på kjønnene for alle i byen. Vanlige barn – og det var de fleste – gikk ikke på skolen. Gutter fulgte sine fedre, mens jentene gikk sammen med kvinnene. For begge kjønn var det mye å lære, for husholdningene var langt på vei selvforsørgete.

Mange barneaktiviteter er det ikke spor etter, men utenlandske illustrasjoner viser at unger har hoppet bukk, lekt sisten og gjemsel. Av spill har Tre på rad (bondesjakk) og Mølle vært populært. En franskmann på 1300-tallet beskriver 51 leker – og mange av dem var etterligninger av voksne aktiviteter.

Det har ikke vært mye fritid, og altså mindre enn i dag. Man var avhengige av å lage ting selv: Det er funnet lekehester, baller av lær (til for eksempel slåball), køller (til noe som ligner landhockey), stylter og kegler. I Oslo er det også gravd frem snurrebasser, men foreløpig ikke dukker (som vi vet at barn i andre land hadde).

Rytmske ordspill i regler har alltid appellert til barn. Ofte er ordlyden utilgjengelig for mening i dag, som for eksempel i Elle melle: Det er mange forsøk på å gi dette mening, og en forklaring knytter til leidangen (som var avskaffet når vi kommer til Oslo tidlig på 1300-tallet): Når skip gikk ut, satt to og to roere sammen rygg mot rygg.

I mørke og lange kvelder har det vært populært med fortellinger av mange slag, som iblant fikk en norsk form: En middelalder-illustrasjon fra England viser en skikkelse som kommer «hverken med vogn eller gående eller ridende, hverken kledd eller naken» - og dette kommer nær det norske eventyret om hun som var «Ikke naken og ikke kledd».

Det er mange eksempler på slike paralleller: Skildringen av Mumle Gåseggs store krefter minner om den greske fortellingen om Herakles, og «Østenfor sol og vestenfor måne» har trekk fra myten om Amor og Psyke – Kjærligheten og Sjelen. Det store norske diktet Draumkvedet kommer nær starten på Piers Plowman fra Englands 1300-tall, der forfatteren faller i søvn og i en visjon ser både himmel og helvete og menneskenes verden. Kanskje nådde historiene Oslo i middelalderen.

TIL SIDE 63: BYEN BRENNER

Alle de norske byene besto av trebygninger, men i Oslo er det også er gravd ut flere steinkjellere i som kanskje har ligget under hus av stein.

Kildene omtaler bybranner svært nøkternt. Arkeologer har funnet spor etter fjorten branner som har herjet i Oslo. Regner man middelalderen fra kristendommens innføring rundt år 1000 – og en generasjon til omkring tretti år – vil det si at omtrent hver generasjon barn har opplevd at de måtte ut og hjelpe til med å berge det som var mulig. Når vi kommer til byen på begynnelsen av 1300-tallet har det ikke vært noen storbrann i byen siden 1254.

Folk flest sov flere sammen, og det var vanlig at bare kirkens og klostrenes folk sov med embetsklærne på seg.

TIL SIDE 67: BISPEBORGEN

At dette var en befestet borg, viser hvordan biskopene lenge var hærførere og hadde mange verdslige interesser.

I middelalderen hadde en biskop større ansvarsområde enn i Den norske kirke dag. Mye ble ivaretatt på visitaser som var reiser rundt i bispedømmet for å bidra til at ting gikk riktig for seg. I en by som Oslo har nok barn vært vant til å se biskoper, men utover landet må det ha gjort stort inntrykk når biskopene kom på visitas. Da kunne han ha med seg mange menn og bli i flere dager.

Kirkeretten sa at det måtte en biskop til for å ferme (konfirmere) – men dette kunne delegeres. Det var egentlig ikke fastsatt når ferming skulle finne sted, og den var ikke knyttet til det å bli voksen.

Biskopen hadde mange inntektskilder – og Oslos biskop hadde (ofte sammen med det vi ville kalt bispedømmerådet) jordleie for eiendommer. Biskopen fikk også sin fjerdedel av tienden. I jordbrukssamfunnet var den jo avhengig av årsveksten, og før Svartedauden midt på 1300-tallet ble klimaet mange steder dårligere og innhøstingen mindre.

I utlandet var det ikke uvanlig at det på Nikolas dag i kirkeåret den 6. desember ble utpekt en guttebiskop som regjerte i sitt kloster eller kirke denne dagen.

Barn har det ikke vært i bispeborgen, for alle prester skulle være ugifte. Dette ble innskjerpet på hele fire konsiler mellom 1123 og 1215. I Norge er det likevel mange eksempler på at prester hadde en kvinne ved sin side, og at de fikk barn sammen. Det kunne da søkes om dispensasjon for sønner, slik at de kunne bli prester. For å bli prest måtte man være ... år gammel. I menighetene måtte prestene ha en medhjelper under gudstjenestene, og dette var ofte en ungdom.

Det var flere trinn for å bli prest – man måtte være 18 for å bli viet til under-diakon, 20 for å bli diakon, og prester skulle være 25 år gamle.

TIL SIDE 73: BORGERKRIGENES SISTE SLAGSTED

I Norge brøt det ut borgerkriger da Sigurd Jorsalfare døde og ble gravlagt i Hallvardskirken i 1130. I 1110 år har så barn levd med disse krigene, men ikke vært rammet av dem på samme måte som barn i moderne krigføring, for langt på vei var middelalderens borgerkriger en kamp om kongsmakt og foregikk mellom militære grupper og ikke alltid berørte folk flest.

Barn har nok vært interesserte vitner til oppryddingen etter det siste slaget i de norske borgerkrigene – da det ble funnet sytti døde utenfor domkirken.

Mellom katedralen og bispeborgen var det en korridor på søyler – på gammelnorsk ble den kalt en drombegang – slik at både kirke og festning kunne brukes samtidig når fienden kom. Et fundament er rekonstruert ved inngangen til kirken og det er rester av flere i Ladegårdens kjeller.

TIL SIDE 77: NONNESETER KLOSTER

Dette var det eneste kvinneklosteret på våre kanter, og man måtte til Gimsøy ved Skien for å oppsøke det nærmeste.

Nonneseter var et benediktinerinnekløster, og benediktinerne kunne ta inn barn som ble kalt oblater i sine klostre. Oblat kommer av et verb for «å bære frem» og brukes om offer. Det gamle testamente forteller i I Samuelsbok hvordan profeten ble gitt til Templet for å tilhøre Herren i «all sin levetid».

Hildegard av Bingen var det siste av ti barn i sin familie og ble gitt som oblat åtte år gammel. Hun reflekterte senere over hvordan klosteret hadde gitt henne muligheter hun ellers ikke hadde hatt.

Hildegard skrev mye og ble en autoritet på mange områder, men kommer med en underlig blanding av opplysninger: Hun mener blant annet at en gutt som blir unnfanget den tyende dagen etter fullmåne er forutbestemt til å bli røver og morder, mens en pike som blir til da senere vil forgifte menn, lett miste sin forstand – men leve lenge.

I boken om Kristin Lavransdatter skrev Sigrid Undset om hvordan tenåringen Kristin kan ha hatt det under besøket i Nonneseter kloster.

TIL SIDE 81: AKER KIRKE OG MARAGARETAKIRKEN I MARIDALEN

Aker kirke er det eneste komplette byggverket som er bevart fra middelalderen på våre kanter, men gudshuset har skiftet utseende underveis, og etter reformasjonen måtte det lenge klare seg uten det store tårnet.

Noen synes de nakne veggene har et middelalderpreg, men opprinnelig ble bygningene på denne tiden kalket både ute og inne. Det kunne stå kaldt fra veggene, og i mange bygninger ble det hengt tepper på dem. I verdslig sammenheng kunne de tas ned og legges på bord under festmåltider, og siden de på fransk heter tapis, kan vi fremdeles si at «man har noe nytt på tapetet».

Det var ingen barnegudstjenester og ingen aktiviteter beregnet på barn. Langsomt har de skjønt hva som foregår. Ytterst få kunne lese, og i kirken lærte de særlig på to måter – av liturgien og av prekenen som alltid forgikk på morsmålet.

Noe av liturgien ble etter hvert med over i hverdagen: Hokus pocus er vulgarisert fra nattverdliturgiens Hoc est corpus – «dette er mitt legeme», mens filocus stammer fra trosbekjennelsens filioque – «og Sønnen».

TIL SIDE 85: OLAVSKLOSTERET

Thomas Aquinas var dominikaner og en autoritet på de fleste områder. I hvilken grad han ble lest i Norge vet vi jo ikke, men de prestene som studerte en stund utenlands må ha stiftet bekjentskap med ham. Han sa at barn ikke kan gjøre alt det en voksen kan, og ikke er like ansvarlig.

Mange klosterordener hadde en tredjeorden, der man var medlem uten å gå inn i et kloster – men fulgte reglene. Katerina av Siena var en av dem som gjorde dette, og som den 24 av 25 barn bestemte hun seg tidlig for å ikke gifte seg, men bli lekdominikaner. Hun skulle bli den første lekperson – sammen med nonnen Teresa av Avila – som ble doktor i Den katolske kirke.

I moderne tid var Sigrid Undset lekdominikaner.

TIL SIDE 91: KORSKIRKEN OG ST. ANNES GILDEHUS

Bibelen forteller atskillig om barn: I Det gamle testamente hører vi om ofringen av Isak, om Moses som ble satt i en kurv på Nilen, og i Salme 127 om at barn er en Guds gave.

I Det nye testamente hører vi om da Jesus var 12, at de brakte små barn til Jesus, og han holder barn frem som eksempler i Matt 18 og sier «Uten at dere blir som barn igjen, kommer dere ikke inn i Guds rike.» Barn er med blant dem som hyller ham under inntoget i Jerusalem på Palmesøndag. Apostelgjerningene 20 forteller om en gutt som sovnet og falt ut av et vindu, fordi Paulus prekte lenge.

Rundt en menighetskirke skulle det være en kirkegård, og dem var det flere av i denne delen av byen. I moderne tid har det dukket opp hodeskaller fra gravene: At kraniene stammer fra middelalderen ser man av at tennene er nedslitt av sandkorn som lå i melet etter malingen.

Der ble barn oftest begravet sammen med voksne. Gravferder var utformet som messer med forbønn for den døde. Et tidlig eksempel på slik forbønn er Perpetua: Hun ba for sin bror som var død åtte år gammel.

Det er mange eksempler på helgener som ble henrettet tidlig: Sankt Agnes ble martyr tolv eller tretten år gammel under Diocletians forfølgelse. Hun er skytshelgen blant annet for unge piker.

TIL SIDE 95: HALLVARDSKIRKEN

Katedralskolen var viktig for dem som skulle bli prester, og elevene måtte gjennom de samme syv fagene som på skolen ved Mariakirken. Trivium besto av grammatikk, retorikk og dialektikk, quadrivium av musikk, aritmetikk, geometri og astronomi.

Til gjengjeld for undervisningen sang peblingene (som elevene be kalt) under tidebønnene i kirken. Det var en viktig del av deres opplæring til prester, og det var forutsatt at gudstjenester i menighetene de kom til foregikk etter samme mønster som i bispedømmets katedral.

Tidebønner var det også syv av både i domkirken og i klostrene, siden Bibelen sier dette var tallet på gudstjenester i Jerusalems tempel: Den første var nattens vigilie. Så kom morgenlovsangen ved daggry og vesper når solen gikk ned, og mellom dem tre tidebønner ved den tredje, sjette og niende time etter soloppgang – ters, sext og non. Det var også en tidebønn ved dagens slutt – kompletoret, som gjorde listen komplett.

I vårt land skifter jo soloppgang og solnedgang i årets løp mer enn på breddegrader der denne listen ble laget, og det tok tid før man fant ut av hva dette betydde når det gjaldt tidspunktet for tidebønnene.

Når disse gudstjenestene fremdeles kalles tidebønner, er det fordi de finner sted på bestemte tidspunkter, og fordi bønn er mer enn å be om ting. En av helgenene sier at bønn er å være sammen med en man gjerne vil være nær.

I første del av middelalderen fant undervisning særlig sted i klostrene, men fra 1100-tallet tok katedralene over. I Norge ble det opprettet slike katedralskoler under kardinal Nikolas Breakspears besøk i 1152–3.

Vi vet ikke hvor Oslos katedralskole lå: Kanskje har det en tid i begynnelsen vært i domkirkens Mariakapell, og senere omtrent der Gamlebyen skole ligger nå.

Skolemester Herjolv, som ble sendt for å lede slåsskampen mot fransiskanerne (se side 15), er den første læreren vi hører om i Norge.

TIL SIDE 103: HVORDAN DET GIKK SENERE

Den siste biskopen som måtte slå ned på katolske skikker når han dro rundt i bispedømmet var Jens Nielsson. Han lot visitasberetningene skrive ned så vi kan følge ham på reiser som omfattet hele Østlandsområdet. (Hamar var nedlagt ved reformasjonen).

Han eide blant annet Vålen gård, dagens Vålerenga.

Katedralskolen var nå den eneste skolen i Oslo, og den var flyttet inn i ruinene av dominikanerklosteret der også biskopen bodde. Det var et spennende miljø ved denne skolen, og mange katolske tendenser.

Jens Nielsson skrev det som antagelig er den første læreboken skrevet for norske elever: Epideigma (Eksempel) som er en utlegging av de to første kapitlene av I Mosebok, men som også har med stoff om astronomi, geografi, zoologi og botanikk.

Han var gift to ganger, og fikk en rekke barn – og da hans datter Cathrine døde bare litt over tre år gammel, skrev han det første diktet om barn i Norge og sorgen han følte. Det er på latin, og en liten del i moderne versjon lyder:

Sorgen og smerten er mer enn hva mine ben holder ut.
Ei er det første gang at Parcen (Skjebnegudinnen) har røvet meg småbarn.